

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԸ, Ֆ. ԲՈՒԵՆՇՏԵԴՏԸ ԵՎ ՇԵՔՍՊԻՐԻ ՍՈՆԵՏԸ

Խաչատուր Աբովյանի պաշտպանված փաստաթղթերում Շեքսպիրի անունը հիշատակվում է երկու անգամ՝ «Դորպատյան օրագրում» (1832) և Ֆ. Բոդենշտեդտին. հատկացված՝ այսպես կոչված «գերմանական տետրում» (1845): Այս փաստաթղթերի հիման վրա Մ. Նարյանը հատուկ գլուխ է գրել «Հայկական Շեքսպիրի անցյալից» վերնագիրը կրող իր հոդվածի համար¹:

Աբովյանի կողմից Շեքսպիրին առաջին անգամ հիշատակելու կապակցությամբ Մ. Նարյանը գրում է. «Դորպատյան օրագրում» 1832 թվականի փետրվարի 19-ին, երբ խոսք է բացվում գերմանացիների, անգլիացիների ու ֆրանսիացիների ազգային գրական փառքերի մասին՝ ո՞վքեր են նրանց բացարձակ, եզակի մեծ գրողները, Աբովյանը անգլիացիների առնչությամբ անվերապահ (^) կերպով գրում է. «Շեքսպիր անգլիացի առ ժամանակօք Նլիզավետ թագուհու»։ Ապա վկայակոչում է Խ. Աբովյանին²: Սակայն բավական է դիմել օրագրի տեքստին՝ համոզվելու համար, որ Մ. Նարյանը ճիշտ չէ։ Աբովյանը պարզապես գրի է առել զրույցի ժամանակ իր ուսուցչի՝ Բլումենբերգի խոսքերը, առանց իր կողմից որևէ վերաբերմունք ցույց տալու այդ խոսքերին։ Հավանորեն նա գրի է առել՝ հետագայում դրանց շուրջ խորհրդածելու համար։ Զրույցից կարելի է միայն մի եզրակացության հանգել. Շեքսպիրը հետաքրքրել է Աբովյանին (ինչպես Գյոթեն և Բլումենբերգի հիշատակած մյուս անունները), և միայն այդքանը։

Շատ ավելի տարօրինակ է, թե ինչպես է Մ. Նարյանը մեկնաբանում Աբովյանի «գերմանական տետրը»։ Մտաբերելով իր հանդիպումը Երևա-

նում (1844 թ.) Ֆ. Բողենշտեդտի և Գ. Ռոզենի հետ, Արովյանը գրում էր. «Անշուշտ, դուք հիշում եք, երբ մեր բարեկամ զոկտոր Ռոզենի հետ նստել էիք Թարխանովների տանը, թախտի վրա և ինձ առաջարկեցիք ոտանավորներիցս արտասանել Օ՜հ, երջանի՛կ ժամանակներս: Ես վախվախելով հաղիվ առաջին բառերն էի թոթովել, երբ դուք ինձ համար այնքան շոշոդ դիտողություններ արիք: Այսպես է սկսել Շեքսպիրը չգիտեմ իր ոտանավորներից որը, և աստված գիտի, ի՞նչ տպավորություն կստանա մարդ, երբ բանաստեղծությունը կարդա և բանաստեղծին շտեմնի, իսկ այժմ դուք տեսնում եք: Այժմ լսեցեք, թե ո՞վ է եղել Աղասին»³:

Բողենշտեդտի համար Արովյանն այդ տեսրում ինքն է կատարել իր երկերի դերմաներեն թարգմանությունները. «Իմ անմահ բարերար, դաստիարակ և բարեկամ, ս—ր Ֆ. Պարրոտի նկարի առջև», «Աղասու սրտի տխրությունը», «Յոթ բայաթի» և «Աղասու խաղը» (սկիզբը):

Մեջբերելով վերոհիշյալ խոսքերը ըստ Արովյանի մեկնաբանության, Մ. Նարյանը եզրակացնում է. «Եվ բանի որ գերմանացուն այդպիսի համեմատության են մղել Աղասուն նվիրած տողերը, նա հարկ է համարել բավական հանգամանորեն շարադրել Աղասու պատմությունը»: Անցնելով տետրի՝ Արովյանի մյուս երկերին, Մ. Նարյանը շարունակում է. «Բնական է, որ դրանք պիտի լինեին, կամ դրանց մեջ պիտի լինեին շեքսպիրյան շնչով հորինված այն երգերը, որոնք գրավել էին գերմանացուն»:

Թվում է, թե ի՞նչ կար ավելի հեշտ, քան եթե Մ. Նարյանը վերցնեք և Արովյանի այդ ոտանավորները համեմատեք Շեքսպիրի երկերի հետ և համոզվեք, թե արդյոք իրավացի՞ էր, թե անիրավացի Բողենշտեդտը, մանավանդ որ Մ. Նարյանը նույնիսկ հիշատակում է, որ Հովհ. Թումանյանը չի կատարել իր խոստումը՝ ցույց տալ որոշ նմանություններ Սայաթ-Նովայի երգերի և Շեքսպիրի սոնետների միջև (ի դեպ, դա արդեն արված է Պարույր Սեակի կողմից):

Սակայն բանն այն է, որ Բողենշտեդտը չէր համեմատում Արովյանի և Շեքսպիրի ոտանավորները: Այս անգամ էլ Մ. Նարյանը լավ չի կարդացել տեքստը: Նա նույնիսկ փորձ չի արել հետաքրքրվելու, թե Շեքսպիրի ի՞նչ «ոտանավորի» մասին է խոսում Բողենշտեդտը: Իսկ չէ՞ որ դա ամենաճիշտ բանալին է Արովյանի տվյալ տեքստը հասկանալու համար:

Հիշեցնեմ այդ տեղը. «Այսպես է սկսել Շեքսպիրը չգիտեմ իր ոտանավորներից որը...»: Ապա շարադրվում է Շեքսպիրի այդ «ոտանավորի» սկզբի միտքը. «Ես աստված գիտի, ի՞նչ տպավորություն կստանա մարդ, երբ բանաստեղծին չի տեսնի, իսկ այժմ դուք տեսնում եք նրան

ձեզ մոտ նստած: Այսպես ասացիք դուք այն ժամանակ: Մեզ հաջողվեց հաստատել, որ խոսքը վերաբերում է Շեքսպիրի 17-րդ սոնետին: Մեր կողմից ընդգծված բառերը ճշգրիտ կերպով տալիս են այս սոնետի սկզբի միտքը, որի մասին և հիշատակում էր Աբովյանը: Մենք բերում ենք այդ սոնետն ամբողջովին:

Ապագայում ո՞վ պիտի իմ տաղերին հավատա,
Եթե նրանց լիացնեմ քո ձիրքերով շողշողուն...
Սակայն աստված գիտի, որ քեզ շիրիմն է ամփոփում
Եվ քերթվածս հմայքիդ միայն կեսը ցույց կտա:

Եթե փորձեմ պատկերել գրավչությունն աչքերիդ
Եվ մեկ առ մեկ թվարկեմ շնորհներդ անմահն,
Պիտի ասեն՝ ստում է բանաստեղծը այս անմիտ,
Մի՞թե դեմքը հողածին հրեշտակի է նման:

Եվ թղթերիս համար հին մարդիկ պիտի ինձ ծաղրեն,
Անարգելով որպես մի շատախոսի հինավուրց.
Իմ այս արդար ներբողը ցնորք պիտի անվանեն
Եվ ոչ որպես ճշտախոս մի ծերուկի հին զրույց:

Մինչդեռ, եթե մինչ այդ դու մի զավակ ունենաս,
Պիտի ապրես կրկնապես՝ նրա մեջ և երգում այս՝:

Այս բոլորից հետո պարզ է դառնում այն իրադրությունը, որ ստեղծվել էր Գր. Թարխանովի տանը՝ Աբովյանի ոտանավորները կարդալու ժամանակ: Փորձենք, հարկավ ընդհանուր գծերով, պատկերացնել այն:

Բողենշտեդտի խնդրանքով, Աբովյանը սկսում է կարդալ Աղասու մասին գրված երգերից մեկը՝ «Վերք Հայաստանի» վեպից: Եվ անմիջապես էլ շփոթվում է. հարկավ, նրա առջև նստած էին երկու այնպիսի հեղինակավոր ունկնդիրներ, ինչպիսիք էին՝ մեկը նշանավոր բանաստեղծ, մյուսը գիտնական արևելագետ: Նկատելով Աբովյանի շփոթմունքը և կամենալով նրան քաջալերել, Բողենշտեդտը ընդհատում է և ասում մոտավորապես հետևյալը.

—Մի շփոթվեք, երիտասարդ: Ձեր վիճակը անհամեմատ ավելի լավ է, քան այն պոետին, որի մասին պատմում է Շեքսպիրը: Ձեմ հիշում իր սոնետներից ո՞ր մեկի մեջ այսպես է սկսել Շեքսպիրը.

Ապագայում ո՞վ պիտի իմ տաղերին հավատա,
եթե նրանց լիացնեմ քո ձիրքերով շողջողուն...
Սակայն աստված գիտի, որ քեզ շիրիմն է ամփոփում
եվ քերթվածս հմայքիդ միայն կեսը ցույց կտա:

—Մի շփոթվեք, Արուվյան,— ավելացնում է Բողենշտեդտը,— շեր-
սպիրյան պոետը տանջվում է, որովհետև չգիտե, թե ի՞նչ տպավորություն
կստանա մարդ, երբ բանաստեղծությունը կարդա և բանաստեղծին շտե-
նի, իսկ այժմ դուք տեսնում եք նրան ձեզ մոտ նստած:

Արուվյանը շոյված զգաց իրեն Բողենշտեդտի խոսքերից: Հենց այդ
էլ նա նկատի ուներ, երբ գրում էր նրան. «Ես վախժիսկով հաղիվ առա-
ջին բառերն էի թոթովել, երբ դուք ինձ համար այնքան շոյող դիտողու-
թյուններ արեք»:

Ինչպես մենք արդեն համոզվեցինք, Բողենշտեդտը սոնետը չէր հա-
մեմատում Արուվյանի ոտանավորների հետ. նա հիշատակում է Շեր-
սպիրին հայ բանաստեղծի լուկ «առաջին բառերը» լսելուց հետո: Ամ-
բողջ իրադրությունը, Արուվյանի ներքին հուզումը, նրա շփոթմունքը
և այլն՝ Բողենշտեդտին հիշեցրին Շերսպիրի համապատասխան սոնետը:
Այսպես և միայն այսպես պետք է հասկանալ ևս. Արուվյանի հիշողու-
թյունը իր ոտանավորների ընթերցման մասին՝ Քարխանտյունների տանը:

Հիշելով այս դեպքի մասին «Գերմանական տետրում» Արուվյանը,
բոտ երևույթին, Բողենշտեդտից լսած շերսպիրյան սոնետի տպավորու-
թյան տակ, դիմում էր հետևյալ կոչով՝ իր ապագա ընթերցողներին. «Թող
արդարադատ ժամանակակիցների հաջորդները, թող մարդկության
այնպիսի բարեկամները, ինչպիսիք դուք եք, թանկագին բարեկամս,
իմանան, որ այս բոլորը ոչ թե իմ, այլ... ժողովրդի սիրտ համար է, որ
լույս աշխարհ հանելով դնում եմ պատմության նժարին»⁵:

Ժամանակը ցույց տվեց, որ «արդարադատ հաջորդները» երախ-
տագիտությանը կարդացին և կարդում են Արուվյանի անմահ ստեղ-
ծագործությունները: Երբ 1858 թվականին առաջին անգամ լույս տեսավ
«Վերք Հայաստանի» վեպը, ռուսահայերից առաջինը Միք. Նալբանդյանն
էր, որ հիացմունքով ողջունեց այն «Հյուսիսափայլում» (1859). «Ահա
այդ աշխատության մեջ մարմին է առել ազգի հոգին...»,—⁶ բացական-
չել է նա:

Արուվյանը մարուր խղճով կարող էր կրկնել Շերսպիրի 55-րդ սոնե-
տը, որ ձայնակցում էր Հորացիոյի, Նարեկացու և Պուշկինի «Հուշար-
ձաններ»-ին:

Արքաների հոյակերտ դամբանները մարմարյա
իմ այս հզոր երգերից ավելի շատ չեն ապրի,
Քո պատկերը նրանց մեջ ավելի վառ կշողա,
Քան դարերի փոշու մեջ՝ շիրմաքարի գրերը:

Երբ հիմն ի վեր ավերվի տքնությունը քարտաշի,
Եվ մարտերը վայր բերեն արձանները վեհապանծ,
Ո՛չ սրավազ կրակներն, ո՛չ էլ սուրը Արեսի
Չեն ջնջի քո անունը՝ հուշերի մեջ հար մեխված:

Մոռացության ու մահվան քմայքներին հակառակ,
Քո գովեստը կհնչի սերունդների ականջին,
Քանի նրանք կմաշեն այս աշխարհը բովանդակ,
Մինչև դատը գերագույն նրանց ցեղը երբ ջնջի:

Շեփորները մինչ հնչեն, դու կապրես իմ երգերում,
Եվ սիրահար զույգերի սիրազեղուն աչքերում:

Պատահական չէ, որ Բողենշտեդտի շուրթերից բառացիորեն դուրս
է թռել Շեքսպիրի սոնետը:

Ֆրիդրիխ Բողենշտեդտը (1819—1892) ոչ միայն Շեքսպիրի տա-
ղանդի երկրպագուն էր, այլև նրա թարգմանիչը և ուսումնասիրողը:
Շեքսպիրին էր նա նվիրաբերել իր կյանքի բազում տարիները: Բողեն-
շտեդտը գերմաներեն լույս էր ընծայել «Շեքսպիրի սոնետները», Շեք-
սպիրի բրոկհաուզյան հրատարակությունը (9 հատորով), «Շեքսպիրի
հիշատակարանը», «Շեքսպիրի ժամանակակիցները» (3 հատորով):
Մենք խորապես համոզված ենք, որ Թարխանովների տանը, սոնետը նա
կարդացել է իր թարգմանությամբ:

Բողենշտեդտը, ինչպես հայտնի է, ուսական, ուկրաինական և
արևելյան գրականությունների գործուն պրոպագանդողն էր: Նա ծանոթ
էր Լեոմոնտովի և Գերցենի հետ, նամակագրություն ուներ Նեկրասովի,
Տյուտչևի, Տուրգենևի, Ա. Կ. Տոյստոյի հետ: Նա թարգմանել էր Դեր-
ժավինին, Բատյուշկովին, Պուշկինին, Լեոմոնտովին, Կոլցովին: Նրան
է պատկանում «Լեոմոնտովի պոետական ժառանգություն» երկհատոր-
յակի հրատարակությունը և «Պոետական Ուկրաինա» աշխատությունը:
Ինչպես հայտնի է, աղմկալի հաջողություն է ունեցել նրա «Հաղար ու
մեկ օր Արևելքում» (1850) երկհատորյակը, ուր ղետեղված են եղել նաև
Աբովյանի բարեկամ՝ ադրեքջանական հայտնի բանաստեղծ Միրզա

Շաֆիրի երգերը: Բողենշտեդտը ջերմ տողերով է այդտեղ հիշում իր հանդիպումներն Արուսյանի հետ:

Սակայն վերադառնա՛նք Շերսպիրին:

Առայժմ մեզ հայտնի չէ, թե արդյոք Արուսյանը ի՞նչ շափով էր ծանոթ նրա ստեղծագործությանը, սակայն մեզ հավաստի կերպով հայտնի է, որ նա տարված էր Ռ. Բերնսի պոեզիայով, հիանալի գիտեր Գյոթեի և Շիլլերի ստեղծագործությունները, որոնք, ինչպես հայտնի է, իրենց վրա կրել են Շերսպիրի խիստ ազդեցությունը: «Գյոթեն ու Շիլլերը,—գրում է Արուսյանի հիանալի գիտակ Պ. Հակոբյանը,—նրա գրական ուսուցիչներն էին, մտքի ու հոգու ղեկավարները»¹:

Խ. Արուսյանի պոետական աշխարհը կազմավորվել է ոչ միայն ազգային, այլև համաշխարհային պոեզիայի հիման վրա: Եվ թերևս Ֆ. Բողենշտեդտը Շերսպիրի սոնետն ընթերցելով՝ Արուսյանի մեջ առաջացրել է առավել մեծ հետաքրքրություն դեպի անգլիացի հանճարը, որը նրա մեջ երևան էր եկել շատ ավելի վաղ:

Այսպես պետք է ընթերցվի արուսյանական էջը հայկական շերսպիրապիտություն մեջ:

Ծ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. «Շերսպիրական», հ. 2, Երևան, 1967, էջ 107—110:
2. Խ. Արուսյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1955, էջ 152:
3. Նույն տեղում, հ. 7, 1956, էջ 390 (Թարգմանություն գերմաներենից):
4. Վիլյամ Շերսպիր, Սոնետներ, անգլերենից թարգմանեցին Դավիթ Դավթյան, Հովհաննես Փելեշյան, Հայպետհրատ, Երևան, 1961, էջ 33:
5. Խ. Արուսյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, էջ 393:
6. Մ. Նալբանդյան, հ. 1, էջ 279:
7. Վիլյամ Շերսպիր, Սոնետներ, էջ 71:
8. Պ. Հ. Հակոբյան, Խաչատուր Արուսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1968, էջ 506, 548, 549: